This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Это цифровая коиия книги, хранящейся для иотомков на библиотечных иолках, ирежде чем ее отсканировали сотрудники комиании Google в рамках ироекта, цель которого - сделать книги со всего мира достуиными через Интернет.

Прошло достаточно много времени для того, чтобы срок действия авторских ирав на эту книгу истек, и она иерешла в свободный достуи. Книга иереходит в свободный достуи, если на нее не были иоданы авторские ирава или срок действия авторских ирав истек. Переход книги в свободный достуи в разных странах осуществляется ио-разному. Книги, иерешедшие в свободный достуи, это наш ключ к ирошлому, к богатствам истории и культуры, а также к знаниям, которые часто трудно найти.

В этом файле сохранятся все иометки, иримечания и другие заииси, существующие в оригинальном издании, как наиоминание о том долгом иути, который книга ирошла от издателя до библиотеки и в конечном итоге до Вас.

Правила использовапия

Комиания Google гордится тем, что сотрудничает с библиотеками, чтобы иеревести книги, иерешедшие в свободный достуи, в цифровой формат и сделать их широкодостуиными. Книги, иерешедшие в свободный достуи, иринадлежат обществу, а мы лишь хранители этого достояния. Тем не менее, эти книги достаточно дорого стоят, иоэтому, чтобы и в дальнейшем иредоставлять этот ресурс, мы иредириняли некоторые действия, иредотвращающие коммерческое исиользование книг, в том числе установив технические ограничения на автоматические заиросы.

Мы также иросим Вас о следующем.

- Не исиользуйте файлы в коммерческих целях.
  Мы разработали ирограмму Поиск книг Google для всех иользователей, иоэтому исиользуйте эти файлы только в личных, некоммерческих целях.

- Не отиравляйте автоматические заиросы.
  Не отиравляйте в систему Google автоматические заиросы любого вида. Если Вы занимаетесь изучением систем машинного иеревода, оитического расиознавания символов или других областей, где достуи к большому количеству текста может оказаться иолезным, свяжитесь с нами. Для этих целей мы рекомендуем исиользовать материалы, иерешедшие в свободный достуи.

- Не удаляйте атрибуты Google.
  В каждом файле есть "водяной знак" Google. Он иозволяет иользователям узнать об этом ироекте и иомогает им найти доиолнительные материалы ири иомощи ирограммы Поиск книг Google. Не удаляйте его.

- Делайте это законно.
  Независимо от того, что Вы исиользуйте, не забудьте ироверить законность своих действий, за которые Вы несете иолную ответственность. Не думайте, что если книга иерешла в свободный достуи в США, то ее на этом основании могут исиользовать читатели из других стран. Условия для иерехода книги в свободный достуи в разных странах различны, иоэтому нет единых иравил, иозволяющих оиределить, можно ли в оиределенном случае исиользовать оиределенную книгу. Не думайте, что если книга иоявилась в Поиске книг Google, то ее можно исиользовать как угодно и где угодно. Наказание за нарушение авторских ирав может быть очень серьезным.

О программе Поиск кпиг Google

Миссия Google состоит в том, чтобы организовать мировую информацию и сделать ее всесторонне достуиной и иолезной. Программа Поиск книг Google иомогает иользователям найти книги со всего мира, а авторам и издателям - новых читателей. Полнотекстовый иоиск ио этой книге можно выиолнить на странице `http://books.google.com/`

DK
508.5
.D76

Pmp.
5931

A 830,562

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
LIBRARIES
UNIVERSITY OF MICHIGAN
1817

ПРО
УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ,
ТАТАР ТА ТУРКІВ.

ЗЛОЖИВ
М. Драгоманов.

КИЇВ.
Тискарня В. И. Давиденко.
Року Божого 1876.

DK
508.5
.D75

Л. В. Ильницкаго

по Владимірской улицѣ, домъ П. В. Томары, близь городскаго театр

Коммиссіонерство и продажа изданій:

Кіевской Археографической Коммиссіи.
Кіевскаго Общества Естествоиспытателей.
Кіевскаго Отдѣленія Императорскаго Русскаго Техническаг Общества по свекло-сахарной промышленности.
Юго-Западнаго Отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаг Общества.
Сельско-хозяйственныхъ изданій С.-Петербургскаго книгопродавц А. Ф. Девріена.

Здѣсь же имѣются для продажи, между прочими, слѣдующія книги:

Антоновичъ. Изслѣдованіе о казачествѣ. К. 1863 г. ц. 50 к.—Послѣд нія времена козачества на правой сторонѣ Днѣпра. К. 1863 г. ц. 1р.— Изслѣдованіе о городахъ въ Юго-Западной Россіи. К. 1870 г. ц. 50 к.— Изслѣдованіе о крестьянахъ въ Юго-Западной Россіи. К. 1870 г. ц. 50 к.—Очеркъ состоянія православной церкви въ Юго-Западной Россіи въ XVII и XVIII ст. К. 1871 г. ц. 50 к.

Антоновичъ и Драгомановъ. Историческія пѣсни Малорусскаго народа. Изданіе съ предисловіемъ, примѣчаніями и объясненіями. Т. I, К. 1874 г. ц. 1 р. 50 к., Т. II, в. 1. К. 1875 г. ц. 80 к.

А. К. Своим землякам хліборобам 2 казки. Х. 1876 г. ц. 15 к.
Балина. Українські пісьні з голосами. Спб. 1863 г. ц. 75 к.
Бѣлозерскій. Южно-Русскія лѣтописи, т. I. К. 1856 г. ц. 60 к.
Величко. Лѣтопись событій въ Юго-Западной Россіи, т. 4 К. 1872 г. ц. 1 р. 25 к.
Галка Іеремія. Збірник творів. Одесса. 1875 г. ц. 1 р. 75 к.
Гатцукъ. Ужинок рідного поля. М. 1857 г. ц. 1 р. 50 к.
Гулак-Артемовскій. Збірник Южно-Русских пісень з голосами. К. 1868 г. ц. 50 к.
Данилевскій Г. Д. Украинская старина. Мотеріалы для исторіи Украинской литературы и народнаго образованія. Содержаніе: 1) Сковорода. 2) Каразинъ. 3) Основьяненко и 4) Харьковскія народныя школы 1732—1863 г. Харьковъ. 1866 г. ц. 2 р. 50 к.
Де що про світ Божій. Изд. 3-е Одесса. 1874 г. 20 к.
Дітьскі пісьні, казки й загадки. К. 1876 г. ц. 15 к.
Драгомановъ М. Про українських козаків татар і турків. ц. 10 к.
Ефименко. Заклинанія Южно-Русскаго народа. ц. 30 к.
Житецкій П. И. Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія. К. 1876 ц. 2 р. 25 к.
Закревскій. Старосвѣтскій бандуристъ. М. 1860 г. ц. 2 р. 50 к.—Лѣтописное описаніе Кіева, 2 т. съ атласом. М. ц. 7 р. съ перес. 8 р.
Записки Юго-Западнаго Отд. Импер. Рус. Геогр. Общ. за 1873 г. К. 1874 г. ц. 1 р. 80 к., за 1874 г. ц. 2 р. 25 к. на перес. по 30 к.
Записки Украинца изъ времени послѣдняго польскаго возстанія 1861—64 г. К. 1869 г. ц. 60 к.
Иванишевъ. О древнихъ сельскихъ общинахъ въ Югозападной Руси.

1615
910

Dp. D 10/32
11957

ПРО
УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ,
ТАТАР ТА ТУРКІВ.

ЗЛОЖИВ

М. Драгоманов.

КИЇВ.
В Тискарні В. И. Давиденко.
Року Божого 1876.

DK
508.5
D76

29946

Дозволено цензурою. Кіевъ, 16 Мая 1876 г.

900054-230

Про українських козаків, татар та турків.

—

Земля, де тепер живуть люде, що говорять так, як писана ця книжка, колись звалась Русь, а потім Україна, або Мала-Русь, бо Великою Руссю зовуть тепера Московщину. Земля наша велика. Вона простягається від Карпатських гір у Цесарщині за Почаєвом аж до Дону, від Пинських лісових болот, що по річці Припеті, аж до Чорного моря. Це усе краї не дуже холо́дні, багаті і лісом, і пасовиськами, і чорноземними полями. Є тута чоловікові чим поживитися, є що і другим народам проміняти або продати. Та тільки, щоб можна було на якій-небудь землі людім добре жити, треба, щоб ніхто чужий не грабував їх і не перешкожав їхньої праці; треба, щоб і свої люде одно від другого не вітнімали та не видурювали того, що чоловік собі придбав. Треба ще, щоб люде знали, як тим, що є на полі, у лісі, та у землі, найліпше скористувати для себе. Щоб дійти до цього усього, треба було скрізь людім довго жити на одному місці, упорядитися межи собою, та думати, та вчитися усяким наукам, та ще і наперед ки багато праці та науки треба буде людім, щоб жити

зовсім добре. Добрі науки здавна, ще до Христа, почалися у греків та італьянців. До цих людей од нас і не дуже далеко і легка дорога рікáми Дністром, Бугом, Дніпром та Доном в Чорне море, а далі у Средиземне до Греції та до Італії. Здавна греки та італіянці приїздили до нашого берега Чорного моря, навіть і оселялись тут. Та ось біда! На нашій землі довго не можна було людім осісти на одному місці та вберегтись від чужих розбишак, що і хати розоряли, і пашню палили, і людей різали та полонили та розганяли. По над Чорним морем простяглися степи, котрі йдуть далі на схід сонця аж у Азію, у такі краї, де живуть одвічні пастухи татарського та турецького роду, що кочують з місця на місце. От ці-то пастухи—не те що хліборо́би,—здіймаються було цілими ордами та і йдуть на захід на свіжі пасовиська, а потім нападають на хліборобних народів, як от на наших батьків, та і грабують їх, а далі осядуться було де-небудь не далеко, як ось у Криму, та що року і набігають на нашу землю та й беруть наших людей у раби до себе, або на продаж. Ще найменьше лихо, як візьмуть з наших людей дань чи окуп. Довго так було, трохи не тисячу років з того часу, як про нашу землю вже по книгах написано, що тут жив наш руський народ, так само як і тепер.

От у цій книжці ми роскажемо, як-то наші батьки терпіли й одбива́лись від татарських та турецьких розбишак і як таки насилу одби́лись. Особли́во ми роскажемо

про козаків, бо вони найбільш приложили праці до того, щоб одігнати од нашої землі турок та татар, щоб наш чоловік у своїй землі і хату будував, і поле орав та засівав, і дітей годував, не опасуючись чужого ворога. У других книжках роскажемо, як терпіли наші люде од поляків та своїх же людей, що поперевертались у польскі пани, і як козаки і тут стали були у пригоді,—і про те, як через безладдя та недостачу науки і розуму не сталось так, щоб зовсім добре було жити нашим людім у своїй землі.

Про те, що робилось у нашій землі до козаків, ми раскажемо дуже коротко. Хто схоче більше довідатись, той хай прочита книжку Івана Левицького »Про перших київських князів« та »Про Татар та Литву на Україні«.

Років ще за тисячу до нас, як батьки наши звалися Славянами-Руссю, то доводилося їм терпіти від хозар, що жили по Дону і у Криму. Хозарська опека була, як видно, для наших батьків не дуже тяжка, бо вони швидко скинули її з себе.

Не поспіли упоратися з хозарами, як ось на зміну хозарам прийшли, теж з сходу, другі степовики—печеніги, а потім половці, й почали дуже тіснити Русь. Вона повинна була вибратись з степів й відсунутись від Чорного моря. Від цих половців чинилася тоді Славянам дуже велика кривда і вони мусили з ними довго боротися. Про них переяславський, а потім київський, князь Володимир Мономах казав, як позъїздились усі князі, що

не може орач славянин вийти у поле землю орати, бо прийде половчанин, убъе орача, а худобу ёго і сімъю забере собі. З цёго вже добре видко, що то за лихі були ті половці й яку вони напасть чинили у Руській землі. Але з часом Славяне усе ж таки стали потроху брати верх над половцями.

Коли це наступила на Русь велика хмара—татаре. У 1238 році, себ-то більше як шість сот років назад, велика татарська орда, з ватагом Батиєм, кинулась на Руську землю, стала бити і різати людей, розруйновувати городи і села. Люде, рятуючись від татар, мусили тікати далеко на північ, на Вислу, Німан і Припеть. Полуденна руська земля, Україна, на якийсь час мало не зовсім спустіла. Татаре зостались жити по степах від Волги до Криму, а часами посувались і дальше. Наші люде мусили часами платити їм дань, а у північній Русі, де Москва, так татаре переписали усіх людей і довго брали що-рік поголовщину. Та років за двісті татарська орда розділилась й ослабла. Воно так завжди була з ордами пастухів, бо пастухи переброжують з місця на місце, сваряться за пасовиська і розбродяться по степах. А хлібороби, як живуть у одному місці, збіраються до купи, будують городи, доходять до науки і ремесла, видумують лучшу зброю, та з часом стають дужчими від степовиків пастухів. Ці страшні тільки тоді, як зразу набіжать великою ордою, як з першого разу татаре.

Поки Русь ще не встигла поправитись після великого татарського лихоліття, ще новий народ насунувся на неї з другого боку від моря Балтийського, з тих країв, де город Вильна. Цей народ звався Литва. Тільки це не були ті люде, що звуться й тепер у нас *литвинами*, що на плотах та на барках припливають до нас по Дніпру, або приходять копати землю. Це наші ж таки люде руські, тільки трохи одмінно говорять. Письменні люде звуть їх *білоруссами*, бо вони одягаються у біле і носять білі шапки,—магерки. Литвинами у нас прозвали їх, бо вони були довго під литовським пануванням, а настояща Литва, то зовсім чужий народ, і говорить зовсім для наших не зрозуміло. Попереду наші князі набігали на їх землю, навіть один орав Литвою, а після татар то вже Литва стала дужчою, особливо, як вивчилась у німців військовому строю. Потроху підгорнула під себе велику часть Білої Русі, а далі напала і на Русь Київську. Руські люде боронились від Литви дуже слабко, або навіть, як поспільство, і зовсім не боронились. Робилось це так через те, що литвяки, завоювавши Русь, зоставляли усе так, як було і перше, а брали собі тільки на службу здатних до війни людей, та й тим роздавали землю. Окрім того, що вони зоставляли усе по прежнему, вони ще ослобоняли людей від татарських податків і татарського хижацтва. За часи литовського панування Русь знову почала посуватись до Чорного моря. І стало два великих руських царства. По обидва боки Дніпра,

де Біла Русь і Мала Русь, правили князі роду литовського, а далі на схід-сонця і на північ, де Велика Русь, зостались князі московські, старинного роду київських князів. На північ були два вільні городи Псков і Новгород, которі кликали собі князів, кого хотіли, найбільше ж з роду князів московських, а часом то й з литовських, аж поки їх зовсім не підгорнули князі московські і волю в них одняли. Через кілька часу поляки вибрали князя литовського своїм королем, а далі шляхта польська і литовська згодились злити Польщу, Литву і Литовську Русь у одну державу. Русь Московська стала потроху справлятися з тими татарами, що жили по Волзі, з казанськими, та астраханськими, а наша Русь Литовська ще ранійше справилась з тими татарами, що жили коло Чорного моря.

На полудень Русь простягалася до Чорного моря. Окрім Кримської орди, котра заселяла Крим і жила в городах і селах, під її пануванням були ще чотирі хижі орди, котрі кочували від гірл Дунайських до річки Кубані. Великий степ від Чорного моря аж до українських осель лежав пустинею і на нёму доволі мирно чабанували татаре і руські. З городів і других осель сміливі люде ходили у степ за здобичею і через те руські оселі усе далі та далі посовувались у степ. Самими крайніми руськими оселями по Дніпру були Канів і Черкаси. Далі степ був безлюдний. А по

Дністру руські оселі доходили аж до Чорного Моря, і більш як за чотиріста років назад насупротів того місця, де тепер Акерман, було вже торгове місто руське і відтіля возили хліб морем до греків, як і тепер. Так жили тут наші і татаре, хоч може і не без яких сварок за пасовиська, аж поки турки у 1453 році не завоювали Царьгорода, столиці царства греческого. Скоро після того турецький султан підгорнув під себе кримського хана. З того часу кримські татаре почали часто набігати на Україну і дуже грабувати її. Турки підбивали татар, помагали їм. Тоді турки, покоривши собі багато християнських народів—греків, та братніх нам славянських сербів і болгар, та молдаван, з прожогу думали завоювати трохи не цілий світ. Та й віра турецька заставляла їх воювати з християнами. Віру цю проповідав спершу араб Магомет, більш як тисячу двісті років назад, шість сот років після Христа. Магометаньська віра згожується з християнською у тому, що признає одного Бога, та тільки не признає Тройці. Христа Магомет считав великим пророком, але меньшим від себе, а не сином Божим. Молитви і пости у магометовій вірі инакші, ніж у християнській, жінок позволяє Магомет брати більше ніж одну, а на тому світі праведному, мовляв, дана буде велика сила жінок. Найправеднійший, начеб-то, буде той, хто більше розширяв віру магометову. Одну тілько цю віру магометанці считають правою, а усі другі—поганими, нечистими. Людей другої віри мато-

метанці велять воювати і силою повертати у свою віру. Колись і усі християне також думали про свою і чужу віру, як і магометанці, от і воювали і мордували одні других багато сотень років. Не було того, щоб кожному жити собі мирно, працювати коло хазяйства та науки, та мінятись один з другим тим, що напрацював та вивчився. Ні,—треба було неодмінно одному другого бити, за те що не так дума, як ми, та силою перевертати з однії віри на другу. От і озлились християне на магометан, а магометане на християн. У той час, про котрий ми росказуємо, у сусідніх з нашими південних землях верх узяли магометанці-турки. Щоб турки мали спосіб воювати, треба було їм багато невольника для домової роботи, у гребці на кораблі, чи по їхнёму—*каторги*. Дітей полонених турки перевертали у свою віру і робили з них своє найстрашнійше військо—яничар.

От через турків і татаре почали робити великі наїзди на Україну і Московщину, хапали бранок і бранців і продавали їх туркам. Замість торгу хлібом почався на узбережжі Чорного моря торг невольниками. А тут ще польські королі та московські царі, бувало, засваряться один з другим, та й підбивають татар нападати на сусідню землю, а татаре прийдуть помагати одному та й пограбують часами обидві земли. Що дальше, то більше роспускала орда свої загони по нашій землі у один кінець до Київа, а у другій до Львова. Чим більше

набігали татаре, тим дальше посувався на північ український люд і тим більше пустіла наша земля.

У 1484 році зробив кримський хан Менгли-Герей, приятель московського князя Івана Третього, великий наїзд на Україну; він узяв приступом Київ, зруйнував Печерський манастир, трохи не усіх киівлян забрав у неволю і з дуже великим полоном вернувся у Крим. З того часу татарва або своєю охотою, або з приказу турецького султана, мало не кожен рік почала набігати на Україну, і з того часу розпочалась межи українцями і татарами мало не двохсотлітня війна.

Це друге татарське лихоліття було гірше, ніж перше. Татаре наскочили, порізали, побили, та й вернулися до дому, а тепера така різанина була кожен рік; кожен рік набігала татарська орда, грабувала, різала людей, палила села й верталася до дому, набравши невольників, щоб на той рік знову набігти і знову робити те саме. Не даремне за той час межи українським людом склалася така пісня:

Зажурилась Україна, що нігде прожити:
Гей витоптала орда кіньми маленькії діти,
Ой маленьких витоптала, великих забрала,
Назад руки постягала, під хана погнала.

У другій пісні співається:

Ой в неділеньку рано пораненько
Да ізбірав женців да Коваленко,

Да й усе женці да й одбірнії
Поробив їм серпи да все золотії,
Ой повів женців на ярі долини,
На ярі долини, на яру пшеницю.
»Ой жніте, женчики, обжинайтеся,
І на чорную хмару озирайтеся,
А я піду до дому пообідаю,
Жінку та діточок да одвідаю«.
Ох і жнуть женці розжинаються,
На чорную хмару озираються:
Ой тож не хмара, тож орда іде,
А Коваленко та передок веде.
Вязали руки да сирицею,
А залили очі да живицею,
А сковали ніжки да скрипицею.
»Ой повій, вітроньку, да співніченьки,
Да роскуй мої да руки, ніженьки,
Ох повій, вітроньку, спід темної ночі.
Да на мої ж да на карії очі!

Не можна було тоді людям удержатись на Україні. Не можна було займатися хліборобством, бо не знав чоловік, чи збере він те, що посіе, не знав навіть, чи буде він завтра живий. Несподівано набігали татаре, палили села, а людей, котрих не вбивали зараз, брали з собою у Крим, а тамечки продавали туркам у неволю, або зоставляли у себе для тяжкої роботи. Через те, що татаре наїзжали несподівано, трудно було людім від

них ховатися, але усе ж таки можно. Для того, щоб постерегти татарський наїзд, перед селами висипали могили, на которих завжди стояла сторожа, й як тільки покажуться татаре, то вона повинна була давати звістку. А то посилали далеко у степ, верст за двісті, або може і далі, чати, як трі ціле лісо їздили з місця на місце, висліжували татар, і коли де забачуть, так дають бувало звістку селянам, щоб вони або ставали до оборони, або ховалися. Тоді люде покидали села і ховалися по лісах, або навіть і у воді, де, як оказують, вони дихали через очеретину.

Протоптала татарва на Україну багато шляхів, з которих найзначнійших було три на правому березі Дніпра; по цим-то шляхам татаре найбільше наїзжали. Перший шлях ішов поуз Черкас, Корсунь, Київ, прямуючи до Львова, і звався Чорним; другий від Очакова, поуз Бар, теж до Львова, цей шлях звався Кучманським, або Кучманом; третій шлях—теж до Львова по за Дністром і звався Волоським або Покуцьким. На лівому боці Дніпра був один шлях, котрий звався Муравським. Набігали татаре різно—иноді у день, иноди у ночі, і коли сторожа не поспіє дати знати у село, що йдуть татаре, так тоді, бувало, з села вже ніхто не втече. Усіх людей і великих і малих брали вони і ділили межи собою, скарб також сам, а село запалювали, так що після такого наїзду тільки по погорілих стовпах можна було пізнати, де було село. Що терпіла Україна від тих наїздів,

можна довідатися з того, що коли татаре напали на Україну у 1575 році, так вивели людей до Криму більш як 55000, 40000 коней, 500000 усякої худоби і без ліку отари.

Що татаре робили з бранцями, можна довідатись з слів одного певного чоловіка, котрий каже, що старці або немочні, за которих неможна багато виручити і котрі не годяться до праці, отдаються у татар, мов ті зайці, собакам, юнакам, котрі вчаться на них вояцькому ділу і бьють їх камінням або кидають у море, або убивають якими небудь иншими способами. На тих нещасних невольниках вчились татарські хлопці стріляти з лука. А тії невольники, котрі продавались, повинні пробути шість років у неволі, а після того вони ставали від пана слободні, але не мали волі йти куди-небудь з Криму. Котрі з невольників дужчі, так тих або вихолощували, або клали на лобі чи на щоках тавро, і вони, звязані або сковані, повинні були мучитись у день на роботі, а у ночі по тюрмам та лёхам; а давали їм їсти трохи здохлятини з черваками, такої, що навіть собака її не їла-б. А вели бранців у Крим ось яким способом: їх гнали, обкруживши верховими і підганяючи нагайками, значили тавром розпеченним у вогні по тих місцях на тілі, де і в худоби. Самий здатнійший товар для татар були дівчата, а найбільш гарні; про те, як вони вели дівчат, у пісні співається так:

Коли турки воёвали,
Білу челядь забірали;
І в нашої попадоньки
Взяли вони три дівоньки.
Єдну взяли по при коні,
По при коні на ремені,
Другу взяли по при возі,
По при возі на мотузі.
Третю взяли в чорні мажі....
Що ю взяли по при коні,
По при коні на ремені,
То та плаче: »Ой, Боже-ж мій!.
Косо моя жовтенькая!
Не мати тя росчісує,
Візник бичем ростріпує!«
Що ю взяли по при возі,
По при возі на мотузі,
То та кричить:
»Ой, Боже мій, ніжки мої!
Ніжки мої біленькії!
Не мати вас умиває,
Пісок пальці разъїдає,
Крівця пуки заливає!«
Що ю взяли в чорні мажі,
То та плаче то та кричить:
»Ой Боже ж мій, очки мої,
Очки мої черненькії!

Тільки кравів проходили,
А білий світ не виділи!«

Вже було казано, що татаре продавали своїх бранок і бранців у турецьку неволю, або давали турецькому султанові дань бранцями, як це було у 1563 році, коли кримський хан узявся одіслати султанові 20000 невольника. Ці бранці повинні були робити у турків на галерах, котрі турки звали *каторгами*. Галера була великий низький двохщогловий байдак плила вона по воді і на парусах і на веслах; цими то веслами і гребли невольники. На галерах було двадцять чотирі, або двадцять шість лавок, на котрих сиділо по 5 або по 6 чоловіка на кожній. Лівії лавки ділилися від правих проходом, а по цьому проході ходив галерний пристав з батогом у руці і підганяв ним невольників, щоб гребли. Спали і їли ції нещасні невольники по змінам, не оставляючи ніколи ні галери, ні своїх лавок. Вони не мали ніякого спочивку навіть і у свято. Гірка була тая неволя, і невольники тільки чекали того часу, щоб утекти, або щоб їх хто-небудь викупив. Такі невольники склали ось яку жалосну псальму, або думу:

У святу неділю не сизі орли заклекотали,
Як то бідні невольники у тяжкій неволі заплакали,
У гору руки підн мали, кайданами забряжчали;
Господа милосердного прохали та благали:
»Подай нам, Господи, з неба дрібен дощик,
А з низу буйний вітер!

Хочай-би чи не встала на Чорному морі бистрая хвиля;
Хочай-би чи не повиривала якорів з турецької каторги!
Да вже ся нам турецька-бусурманська каторга надоїла:
Кайдани-залізо ноги повривало,
Біле тіло козацьке молодецьке коло жовтої кості пошмуляло!«
Баша турецький, бусурманський,
Недовірок християнський,
По ринку він похожає,
Він сам добре тее зачуває;
На слуги свої, на турки-яничари зо-зла гукає:
»Кажу я вам, турки-яничари, добре ви дбайте,
Із ряду до ряду захожайте,
По три пучки тернини і червоної таволги набирайте,
Бідного невольника по-тричі в однім місці затинайте«!
То ті слуги, турки-яничари, добре дбали,
Із ряду до ряду захожали,
По три пучки тернини і червоної таволги у руки набирали,
По тричі в однім місці бідного невольника затинали;
Тіло біле козацьке молодецьке коло жовтої кости обривали,
Кров християнську неповинно проливали.
Стали бідні невольники на собі кров християнську зобачати,
Стали землю турецьку, віру бусурманську клясти-проклинати:

»Ти, земле турецька, віро бусурманська,
Ти, розлуко християнська!
Не одного ти розлучила з отцем з матірью,
Або брата з сестрою,
Або мужа з вірною жоною!
Визволь, Господи! всіх бідних невольників
З тяжкої неволі турецької,
З каторги бусурманської,

На тихі води,
На ясні зорі,
У край веселий,
У мир хрещений,
В города християнські!
Дай, Боже, миру царському,
Народу християнському,
Славу на многі літа.

Такі думи ще недавно співали кобзарі по всій Україні, а тепер хіба де-який з них зна кілька слов з них. Добре ще, що письменні люде років з тридцять тому назад позаписували од старих кобзарів ці думи,— а то можна було б сказати, що наші люде, мов які звірі, і не памьятають, що діялось з їх батьками на їх землі. А хто не зна, що діялось у старовину, той не розумітиме й того, од чого тепер так а не инакше усе на світі робиться, не знатиме й того, що треба робити, щоб далі було краще жити людям. Не самі книги, але

й старі пісні навчають, що то робилось у старовину, і через те тепер письменні люде дуже поважають старі кобзарські та мужицькі пісні, більш ніж шинкові, ті що нерозуміючі діла хлопці тепер співають на Україні. От з старих книг та з пісень можна довідатить багато, як-то терпіли наші невольники од татар та турок. Иноді лучалося, що рідня невольника провідає, де він, і дасть за нёго викуп, тоді невольника одпускали до дому. Иноді тих невольників викупали і не рідні люде, а чужі, найчастіше греки, надіючись, що їм вернуть тії гроші, котрі вони потратили. А то иноді розмінювалися бранцями; татаре звертали руських, а руські татар. А то раз гишпанці та італьянці побідили турків і полонили 130 турецьких галер, полон поділили межи собою, а 15000 християнських невольників одпустили на волю. Коли у 1671 році татаре ограбили Волинь и Поділля, так вони списали усіх бранців і послали тії списки до поляків, спитатись, чи не викуплять вони кого небудь, щоб не гнатися з усім полоном до Криму. Не даремне невольницькі думи ось як співають про викуп:

Поклоняється бідний невольник
Із землі турецької, із віри бусурманської
У города християнськії,—до отця, до матусі.
Що не можеть він їм поклонитися,—
Тілько поклоняється голубонькам сивеньким:
»Ой ти, голубонько сивенька!
Ти далеко літаеш, ти далеко буваеш:,

Полети ти в города християнські,
До отця моєго, до матусі.
Сядь, пади на подвіръї отцевськім,
Жалібненько загуди:
Об моєї пригоді козацької припомъяни.
Нехай отець і матуся
Мою пригоду козацькую знають,
Статки, маєтки збувають,
Великі скарби собирають,—
Головоньку козацькую із тяжкої неволі визволяють!
Бо як стане Чорнее море сограватн,
То не знатиме отець либонь матір
У которої каторзі шукати:
Чи у пристані Козловської,
Чи у городі Царьграді на базарі.
Будуть ушкали, турки-яничари набігати,
За Червоное море у Арабську землю запродати,
Будуть за них сріблo, злато, нелічачи,
Сукна дорогі поставами, не мірячи,
За них брати.
Тогді далася бідному невольнику
Тажкая неволя добре знати:
Кайдани руки-ноги позъїдали,
Сирая сириця до жовтої кості
Тіло козацькее проїдала«.
То бідній невольники, на кров, на тіло поглядали,
Об вірі християнській гадали,

Землю турецьку, віру бусурманську проклинали:
»Ти земле турецькая, віро бусурманськая,
Ти єсь наполнена сріблом, златом,
З дорогими напитками;
Тілько ж бідному невольнику на світі невільно,
Що бідний невольник у тебе пробуваєть,
Празника Рожества, будь ли Воскресенія не знаєть.
Все у неволі проклятої, на каторзі турецької
На Чорнім морі пробувають,
Землю турецькую, віру бусурманськую проклинають:
»Ти земле турецька бусурманська,
Ти роздуко християнська!
Уже бо ти розлучила не єдиного за сім літ войною:
Мужа з жоною, брата з сестрою,
Діток маленьких з отцем і маткою.
Визволь, Боже, бідного невольника
На Свято-Руський берег,
На край веселий, меж народ хрещений!«...

Тяжко мучилися невольники на галерах, але не краща була їхня доля і тоді, коли вони зоставалися на роботі по кріпостях, для земляної, або якої небудь иншої роботи. Ось що росказують у книгах тодішні люде про тії роботи. Самі тяжкі роботи, котрі у християньских землях роблять злодії, здаються малими проти того, що терпить багато чесних людей у турецькій неволі. Невольників на ніч запирають у темні камъяні пивниці, а ранком їх виводють на роботу прикащики,

нещадно бьючи і лаючи. Працюють ці нещасні коло будинків, котрі будує султан. Прикащики карають зле за усяку малість, за саму малу недбалість. Вони иноді такі злі, що не дають часу бідному невольникові зїсти шматок хліба. Потомлених за день, їх иноді у ночі знову тягнуть на нову роботу. А що найгірше, так це те, що їх разом з худобою запрягають у вози. Цих нещасних невольників замикають на ніч у підземні темниці, локтів у пьять вдовшки і вширшки і три локті глибини. Туди спускають їх по мутузяній драбині, котру потім приймають і накладають на дірку залізну дошку. На їжу ім дають хупт чорного печіння з яшної муки і трошки оливи. Траплялось, що султани убивали цілі сотні християнського люду або за виграшку, або за те, що їм вони здавались не дуже роботящими. А коли тих невольників виводють, бувало, на торги, так ведуть їх оден за другим цілими десятками, прикованних оден - до другого коло шиї, і такими десятками продавали з торгу; а ті, котрі продавали, вигукували, що це невольники свіжі, дурні, тільки що привезені з України.

Часто невольники сами тікали з неволі і вертались до дому, але не завжди можна було тее зробити, бо перве діло трудно було утекти з самої неволі, а друге діло що хоч би і утік, так трудно було так пробратися, щоб ніхто з татар не побачив. Як-то нелегко було утікати з неволі, можна побачити з кобзарської думи, котра росказує про утічку з Азова трёх братів. Вона росказує,

що з під Азова утікали три брати—двоє конно, а третій пішки. Піший, бачучи, що ёму не поспіти за кінними, почав просити їх, щоб вони ёго підвезли. Тоді вони ёму на цее сказали так:

»Братіку милий,
Голубоньку сивий!
Раді б ми тебе між коні узяти,
І буде нас Азовська орда наганяти,
Буде в пень сікти, рубати,
І буде нам велику муку завдавати.«
І тее промовляли,
Відтіль побігали.

І покинули ёго йти пішки. Тоді той менший брат доходить до Савур-могили і тамечки умирає, а умираючи каже:

»Побило мене в полі
Три недолі:
Перва доля безхлібна,
Друга доля безвідна,
Третя доля—що своїх братів рідних не догнав«.

Це хоч і дуже гарна дума, та ми не печатаємо її усієї, бо ще есть такі кобзарі, що її співають. Як хто здиба такого, хай попросить проспівати.

З того, що говориться у цій думі про безвіддя і безхлібъя, бачимо, як-то трудно було через степи тікати

з неволі. І через те бранці, хоч не хоч, а мусили зоставатися у Криму, а до того ще і доглядь був за ними добрий.

Вже сказали ми, що гарні дівчата були для татар і для турків найціннійшим товаром, що вони за тим товаром добре доглядали і у дорозі, як гнали полон до Криму, і дома. Иноді лучалося, що такі дівчата-бранки, змінивши християнську віру на магометанську, робилися жінками великих панів турецьких, а навіть иноді і султаншами. Так, у султана Солеймана Першого була жінка Роксолана, попівна з Рогатина у Галиччині. Вона верховодила усім царством, підвела султана, що він стребив своїх родичів і навіть сина свого. А про жінку Османа Другого росказують ось що: її маленьку з простого роду полонили татари і продали турецькому визіру Мурату, а ёго жінка оддала її одному туркові—Мустафі, а цей одпустив її на волю. Раз якось побачив її султан і дуже у ній закохався, але Мустафа сказав, що не може оддати її султанові за рабиню, бо вже одпустив її на волю, а хіба султан візьме її за жінку. Так воно і сталося, і султан кохав її більше, ніж усіх своїх жінок. Иноді ці бранки забували зовсім свою віру і робилися заклятими бусурманками, ненавидячими християн, як от хоч би ж тая сама Роксолана. А иноді вони усе ж таки памъятали про те, що були колись теж християнками і помагали невольникам утікати з неволі, як про те співається у думі про Марусю Богуславку:

Що на Чорному морі,
На камені біленькому,
Там стояла темниця камъяная.
Що у тій-то темниці пробувало сім-сот козаків,
Бідних невольників.
То вже тридцять літ у неволі пробувають,
Божого світу, сонця праведного в вічі собі не видають.
То до їх дівка бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Прихожає,
Словами промовляє:
»Гей, козаки,
Ви, бідниї невольники!«
Угадайте, що в нашій землі християнській за день
тепера?«
Що тоді бідні невольники зачували,
Дівку бранку,
Марусю, попівну Богуславку
По річах познавали,
Словами промовляли:
»Гей, дівко бранко,
Марусю, попівно Богуславко?
Почім ми можем знати,
Що в нашій землі християнській за день тепера?
Що тридцять літ у неволі пробуваєм,
Божого світа, сонця праведного у вічі собі не видаєм,
То ми не можемо знати,

Що в нашій землі християнській за день тепера.«
Тоді дівка бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Тее зачуває,
До козаків словами промовляє:
»Ой, козаки,
Ви бідниї невольники!
Що сёгодня у нашій землі християнській Великодная субота,
А завтра святий празник, роковий день Велик-день.«
То тоді козаки тее зачували,
Білим лицем до сирої землі припадали,
Дівку бранку,
Марусю, попівну Богуславку,
Кляли-проклинали:
»Та бодай ти, дівко-бранко,
Марусю, попівно Богуславко,
Щастя і долі собі не мала,
Як ти нам святий празник, роковий день Великдень сказала!«
То тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Тее зачувала,
Словами промовляла:
»Ой козаки,
Ви бідниї невольники!
Та не лайте мене, не проклинайте;

Бо як буде наш пан турецький до мечеті відъїжжати,
То буде мині, дівці-бранці,
Марусі, попівні Богуславці,
На руки ключі віддавати:
То буду я до темниці прихождати,
Темницю відмикати,
Вас всіх, бідних невольників, на волю випускати«.
То на святий празник, роковий день Велик-день
Став пан турецький до мечеті відъїжжати,
Став дівці бранці,
Марусі, попівні Богуславці,
На руки ключі віддавати.
Тоді дівка бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Добре дбає—
До темниці прихождає,
Темницю відмикає,
Всіх козаків,
Бідних невольників,
На волю випускає
І словами промовляє:
»Ой козаки,
Ви, бідниї невольники!
Кажу вам, добре дбайте,
В городи християнські утікайте;
Тільки прошу я вас одного города Богуслава не минайте,
Моєму батьку й матері знати давайте:

Та нехай мій батько добре дбає,
Грунтів, великих маєтків нехай не збуває,
Великих скарбів не збірає,
Та нехай мене, дівки бранки,
Марусі, попівни Богуславки,
З неволі не викупає;
Бо вже я потурчилась, побусурменилась,
Для розкоші турецької,
Для ласощів нещастного!«
Ой визволи, Боже, нас всіх, бідних невольників,
З тяжкої неволі,
З віри бусурменської
На ясні зорі,
На тихі води,
У край веселий,
У мир хрещений!
Вислухай, Боже, у прозьбах щирих,
У нещастних молитвах
Нас, бідних невольників!

Тепера вже добре видко, що терпіли від татарів і турків руські люде, яку вони від їх приймали наругу і муку. Потроху і серед наших народились люде, котрі помстились над татарами і турками за їх наругу і почали боронити руські хліборобські села і посувати далі на видень сонця татар, а турків проганяти з берегів Чорного моря. Такими людьми були козаки, а що то були

за люде і як вони воювали з татарами, про те ми тепер і розкажемо.

Козаками спершу звалися вольні вояки, котрі своєю охотою ходили у степ за здобичою, або розбивали чужий, а часом і своїх, або поступали на службу якому князю, чи цареві московському. Були козаки християнські й татарські. Були цілі села козацькі, особливо на полудневих країнах Литовської Русі і Московщини. У землі Рязанській вони здавна держали сторожу на границі. Багаті і вельможні пани литовсько-руські, котрі володіли великими ланами на нашій Україні, з охотою підмовляли козаків руських, щоб укупі обороняти землі свої від татар, ходити самим на татар, отбивати у них полон людський, табуни і другу здобич. Такі пани робилися ватажками козацькими. Їх, яко вельможних панів, стали знати далеко, і про їх діла позаписувано в літописі. А були і другі ватажки зовсім не вельможного роду, як славний козак Шах. Найзначнійшими з перших ватажків були Ланцкоронський і Дмитро Вишневецький, до которого потім прикладали пісню про Байду, Богдан Ружинський, котрий, кажуть, перший з панів почав ходити у козаки.

Разом з Ланцкоронським поминають і другого начальника козацького, славного лицаря Остапа Дашковича, старосту черкаського і канівського. Старостами тоді звалися урядники, от як би тепера губернатори, тільки вони командували і військом і судом і мали право карати смертю

у своєму старостві. Дашковича дуже боялись татаре, і коли кримський хан йшов воювати у Московське царство, так просив короля, щоб він приказав Дошковичові не займати ёго. Дашкович служив і польскому королю і московському царю і усюди ёго добре приймали, бо він був великий вояк, а навіть коли у 1522 р. попався він у неволю до татар, так ёго і звідти випустили. Цей Дашкович перший казав польскому королю і сейму, або раді виборній з шляхти усёго королевства, щоб поставити на Дніпровському низу, за порогами, сторожу у 2000 чоловік, котра слідила б за татарами і не давала б їм переправлятися на цей бік. Хоч же тая рада Дашковича дуже уподобалась королю і панам, але якось вони її занедбали і той замір Дашковича не збувся. Після Дашковича замір ёго про сторожу на Дніпровських порогах повів далі князь Дмитро Вишневецький, теж староста черкаський і канівський. Він спорудив на острові Хортиці замок і звідти робив наїзди на Туреччину. Для цих наїздів він иноді сходився з донськими козаками, котрі теж воювали проти татар, але слабше ніж українські. Своїми наїздами Вишневецький так розсердив кримського хана, що він у 1557 р., з ордою прийшов добувати Хортиці, але нічого не вдіявши, звернувся до дому. Швидко після того він прийшов під Хортицю знову вже з турецьким військом і на цей раз Вишневецький не устояв і пішов у Черкаси. У тому ж році він перейшов на службу до московського царя Івана Грозного, але

коли той почав мордувати і різати людей ні за що, ні про що, так Вишневецький звернувся знову на Україну. Скоро після того Волохи покликали ёго до себе у господарі; тут у Волошині піймали ёго турки і замучили у Цареграді. Хоч же Дашковичу і Вишневецькому не вдалося спорудити козакам місце за порогами, для того, щоб слідити за татарами, але ця їх думка не пропала марно; трохи згодом за порогами знову осіли козаки. Тим козакам, котрі жили в городах і хотіли воювати з татарами, не можна було цёго робити, бо у городах за ними наглядали королевські старости, і вони з вольних ставали наче підневольниками. На низу, там де Дніпро пійшов рукавами, у устя Чортомлика, вони спорудили собі пристановище.

На одному з Дніпрових островів козаки стали кошем і з того часу почалась Запорожська Січ. Окрім самого Дніпра, цей острів з лівого татарського боку боронили степова річка Конка і Великий Луг—невилазне болото. Таким способом піше військо ніяк не могло дійти до Січі. А від турецьких галер боронили її Дніпрові рукави, по берегах котрих ріс тоді високий очерет. Росказують, що якось турецькі галери, гонячись за козацькими човнами, заблудились у тих очеретах, і козаки тоді багато з них потопили; з того часу турки вже ніколи не їздили у Дніпро до Січі. А від України, чи то від городів, Січ боронили високі пороги, по котрих вміли плавати одні тільки запорожці.

У Січі запорожці жили без жінок. За те, що хто небудь заведе у Січ жінку, одрубали тому козакові

голову. Найважнійше діло для козаків у Січі було воювати з татарами за віру і народ християнський. Збіраючись у похід проти турків, або татар, запорожці закликали до себе людей з України, кажучи їм: »хто хоче за християнську віру на кілку сидіти, хто за святий хрест радий щоб єго четвертовано і колесовано, хто готов приняти усякі муки і не боїться смерти—приставай у козацтво. Не треба смерти лякатися, бо від неї не устережешся. Таке життя козаче!« Не величалися запорожці родом. Сам отаман запорожський, після того, як на єго місце обирали иншого, робився знову простим козаком. У Січ можна було приїхати у кожен час і одъїхати з Січі, коли хто хтів. Не роспитували у Січі, хто такий і звідки приїхав, який чоловік, чи злодій, душогубець, а чи чесний козак, чи великий пан. А у самій Січі за злодійство карали смертю, а коли хто вбъе товарища, так того живцем, разом з убитим, закопували у землю. Ляхи не любили козаків; козаки були люде вольні, жили далеко від королевського уряду, не слухали королевського приказу, котрий часом забороняв їм битися з татарами, щоб не дратувати татар і не доводити їх до війни з Польщою. Але королям потрібні були козаки для войни з москалями, або з турками, і через те вони не одважувались знищожити козацтво тоді ще, як козаків було не багато; та не багато було ще й панів на Україні, і поспільство ще не так-то хотіло стати козаками, щоб вибитись од не-

вольної служби панам. А далі, коли розвелось на Україні багато козаків, так знищити їх було вже не можна. А через те, що на низу їх не могла достати королівська рука, вони могли собі робити, що хтіли, і не дивлячись на приказ короля не займати татар, вони не могли втерпіти, щоб не побити ворогів, бо й татаре самі не дивились на те, чи мир, чи війна стоїть з королем на папері, а коли було їм треба, то набігали на Русь за здобичою. Запорожці нападали на татар і турків сухопуттям і водою. Запорожжя зробилося школою, де вчилися лицарі прості і вельможні, як воювати з нехристами. Ось що казав про них ляхам один лядський пан: »не думайте, щоб я до них підлизувався; я не у тому краю живу не дуже давно, і не у нёму зріс, але я раз побачив їхні добрі діла, котрі варті того, щоб були памъятні на вікі. Щоб ви знали, вони не один раз на рік ганяють татар. Вони боронять усіх християн, наче ті леви«. І багато ще де-чого гарного каже він про запорожців. А запорожці що далі, то все робилися сміливійшими і вже не вдовольнялися обороною від татар, але сами почали робити проти них походи. Вже ми казали, як набігав на татар Богдан Ружинський або Дмитро Вишневецький сухопуттю; трохи опісля стали нападати на татар і турків водою на своїх чайках. Днище тих чаёк робили вони з видовбаної верби, або липи, а до них накладали дошки від двох до восьми сажнів завширшки. Чайки були без чардака з двома кормилами і з щоглою.

По боках їх обкладували липовою корою, або очеретом, для того щоб вони не потопали, коли у човен набереться води. На цих то чайках їздили козаки за здобичою у саму Туреччину і не один раз показувалися коло самого Царяграда. Так ось у 1594 р. козаки напали на турецькі оселі під самою столицею турецького султана. Про це діло росказують ось що: »Козаки явилися на сто пьятидесятёх довгих чайках, на котрих було по 10 весел на кожному боці і окрім гребців по пьятдесят чоловіка добре споряжених з рушницями і шаблями. Протів них з Царяграда вислали 500 великих і малих суден; 10,000 людей побігло по березі до Босхвора, того пролива, на которому стоїть Царяград, щоб оборонити ёго від козаків. Цілий день тихо простояли козаки і у вечері повернули у Чорне море з великою здобичою.« Про те, як нападали козаки на турків, росказують ось що: »Запорожці пускаються на море найбільше у осени. У кожну чайку сідало чоловіка 50 або 70 з усякими припасами. Коли вони, бувало, стрінуть турецьку галеру, або корабель, так вони робили так: спускали щоглу і заїздили так, щоб сонце заходило їм за спину. Через те, що чайки невисоко підіймались над водою їх і невидно було на морі. За одну годину до захода сонця підходили вони на милю до турецького корабля, щоб не згубити ёго з очей, а опівночі нападали на бусурманів і потопляли корабель разом з людьми. У день козаки на чайках не могли нічого вдіяти туркам, бо турки гарматами роз-

бивали і потопляли їх чайки. А иноді бувало так, що нажене козаків більша сила, і по побье, а решту забере у неволю. Так попавсь у неволю запорожський отаман Самійло Кішка і довго сидів у неволі, аж поки не довелось ёму утекти. Про цёго Кішку співається ще й тепер, але дуже рідко і тільки самими розумними кобзарями, дума. Ось яка вона:

Ой із города із Трапезонта виступала галера,
Трёма цвітами процвітана, малёвана.
Ой первим цвітом процвітана —
Златосиніми кіндяками побивана;
А другим цвітом процвітана —
Гарматами арештована;
Третім цвітом процвітана —
Турецькою білою габою покровена.
То в тій галері Алнан-Паша,
Трапезонське княжя гуляє;
Ізбранного люду собі має:
Сім сот турків, яничар чотириста,
Та бідного невольника півчвартаста,
Без старшини войсковоі.
Первий старший між ними пробуває
Кішка Самійло, гетьман запорозський;
Другий — Марко Рудий,
Суддя військовий;
Третій — Мусій Грач,
Військовий трубач;

Четвертий Лях-Бутурлак,
Ключник галерський,
Сотник переяславський,
Недовірок християнський,
Що був тридцять літ у неволі,
Двадцять чотирі як став на волі,
Потурчився, побусурманився,
Для паньства великого,
Для лакомства нещасного!
В тій галері од пристані далеко одпускали,
Чорним морем далеко гуляли:
Проти Кефи города приставали,
Там собі великий та довгий спочинок мали.
То представиться Алкану-Пашаті,
Трапезонському княжаті, молодому панятї,
Сон дивен, барзо дивен на почуд.
То Алкан-Паша,
Трапезонське княжа,
На турків-яничар, на бідних невольників покликає:
»Турки, каже, турки-яничари,
І ви, бідниї невольники!
Которий-би мог турчин-яничар сей сон одгадати,
Мог би ёму три гради турецькиї дарувати:
А которий би мог бідний невольник одгадати,
Мог би ёму листи визволенї писати,
Щоб не мог ніхто нігде зачіпати!«
Сеє турки зачували, нічого не сказали;

Бідні невольники, хоч добре знали,
Собі промовчали,
Тільки обізветься між турків Лях-Бутурлак,
Клюшник галерський,
Сотник переяславський,
Недовірок християнський:
»Як же, каже, Алкане-Пашо, твій сон одгадати,
Що ти не можеш нам повідати!«
—»Такий мині, небожята, сон приснився,
Бодай ніколи не явився!
Видиться: моя галера цвіткована, малёвана,
Стала вся обідрана, на пожарі спускана;
Видиться: мої турки-яничари
Стали всі в пень порубані;
А видиться: мої бідниї невольники,
Котрії були у неволі,
То всі стали по волі;
Видиться: мене гетьман Кішка
На три часті ростяв,
В Чорнее море пометав.....«
То скоро тее Лях-Бутурлак зачував,
К ёму словами промовляв:
Алкане-Пашо, трапезонський княжату,
Молодий паняту!
Сей тобі сон не буде ні мало зачіпати;
Скажи мині, получче бідного невольника доглядати,
З ряду до ряду сажати,

По два по три, старії кайдани з новії справляти,
На руки, на ноги надівати,
Червоної таволги по два дубці брати,
По шиях затинати,
Кров християнську на землю проливали.
Скоро то єє зачували,
Од пристані галеру далеко одпускали:
До города до Козлова,
До дівки Санджаківни на залети поспішали.
То до города Козлова прибували.
Дівка Санджаківна на встрічу виходжає,
Алкана-Пашу в город Козлов зо всім військом затягає.
Алкана-Пашу за білу руку брала,
У світлиці-камъяниці зазивала,
За білу скамью сажала,
Дорогими напитками напувала,
А військо серед ринку сажала.
То Алкан-Паша,
Тропезоньскеє княжа,
Не барзо дорогії напитки уживає,
Як до галери двох турчинів на підслухи посилає:
Шоб не мог Лях-Бутурлак Кішки Самійла одмикати,
Упоруч себе сажати!
То скоро ся тії два турчини до галери прибували,
То Кішка Самійло, гетьман запорозський
Словами промовляє:
»*Ой Ляше-Бутурлаче*, брате старесенький!

Колись і ти був в такій неволі, як ми тепера:
Добре нам учини,
Хоч нас старшину одомкни;
Хай би і ми у городі побували,
Панське весілля добре знали.«
Каже Лях-Бутурлак:
»Ой Кішко Самійлу, гетьмане запорозський,
Батьку козацький!
Добре ти учини:
Віру християнську під нозі підтопчи,
Хрест на собі поламни!
Аще будеш віру християнську під нозі топтати,
Будеш у нашого молодого за рідного брата пробувати!«
То скоро Кішка Самійло зачував,
Словами промовляв:
»Ой Ляше-Бутурлаче, сотнику переяславський,
Недовірку християнський!
Бодай же ти того не дождав,
Щоб я віру християнську під нозі топтав!
Хоч буду до смерти біду та неволю приймати,
А буду в землі козацькій голову християнську покладати!
Ваша віра погана,
Земля проклята!«
Скоро Лях-Бутурлак тее зачував,
Кішку Самійла у щоку затинає.
»Ой, каже, Кішко Самійлу, гетьмане запорозський!

Будеш ти мене в вірі християнській укоряти,
Буду тебе паче всіх невольників доглядати,
Старії кайдани направляти,
Ланцюгами за-поперег втрое буду тебе брати!«
То тії два турчина тее зачували,
До Алкана-Паші прибували:
»Алкане-Пашо, трапезонське княжя!
Безпечно гуляй!
Доброго і вірного клюшника маєш:
Кішку Самійла в щоку затинає,
В турецьку віру ввертає!«
То Алкан-Паша,
Трапезонськее княжя,
Великую радость мало:
Пополам дорогії напитки розділяло,
Половину на галеру одсилало,
Половину з дівкою Санджаківною уживало.
Став Лях-Бутурлак дорогії напитки пити-підпивати;
Стали умисли козацьку голову клюшника розбивати:
»Господи! есть у мене що і спити і сходити,
Тільки ні-з-ким об вірі християнській розговорити....«
До Кішки Самійла прибуває,
Поруч себе сажає,
Дорогого напитка мотає,
По два по три кубки в руки наливає.
То Кішка Самійло по два по три кубки в руки брав:
То в рукава, то в пазуху, скрізь хусту третю до долу пускав.

Лях-Бутурлак по єдиному вицивав:
То так напився,
Що з ніг звалився.
То Кішка Самійло та угадав:
Ляха-Бутурлака до ліжка виісто дитяти спати клав;
Сам восімдесят-чотирі ключі з під голов виймав,
На пъяти чоловік по ключу давав:
»Козаки панове! добре майте,
Один другого одмикайте,
Кайдани із ніг, із рук не кидайте,
Полуночної години дожидайте!«
Тоді козаки один другого одмикали;
Кайдани із рук, із ніг не кидали,
Полуночної години дожидали.
А Кішка Самійло чогось догадав,
За бідного невольника ланцюгами втрое себе притяв;
Полуночної години дожидав.
Стала полуночная година наступати,
Став Алкан-Паша с військом до галери прибувати.
То до галери прибував,
Словами промовляв:
»Ви, турки-яничари, по-маленьку ячіте,
Моёго вірного клюшника не збудіте!
Сами ж добре поміж рядами прохожайте,
Всякого чоловіка осмотряйте!
Бо тепер він підгуляв,
Щоб кому пільги не дав...«

То турки-яничари свічі у руки брали,
Поміж рядів прохожали,
Всякого чоловіка осмотряли...
Бог поміг: за замок руками не приймали!
»Алкане-Нашо, безпечно почивай!
Доброго і вірного клюшника маєш:
Він бідного невольника з ряду до ряду посажав
По три по два, старії кайдани посправляв;
А Кішку Самійла ланцюгами у троє приняв.
Тоді турки-яничари у галеру вхожали,
Безпечно спати лягали;
А которії хмельні бували, на сон знемогали,
Коло пристані Козловської спати полягали.
Тогді Кішка Самійло полуночної години дождав:
Сам між козаків устав;
Кайдани із рук, із ніг у Чорне море пороняв;
У галеру вхожае, козаків пробужае,
Шаблі булатнії на вибір вибірае,
До козаків промовляе:
»Ви панове, молодці, кайданами не стучіте,
Ясини не учиніте,
Ні которого турчина в галері не збудіте!...«
То козаки добре зачували:
Сами з себе кайдани скидали,
У Чорне море кидали,
Ні одного турчина не збудили.
Тогді Кішка Самійло до козаків промовляе:

»Ви, козаки молодці! добре, браття, майте!
Од города Козлова забігайте,
Турків-яничарів в пень рубайте,
Которих живцем у Чорнее море бросайте!«
Тогді козаки од города Козлова забігали,
Турків-яничар в пень рубали,
Котрих живих у Чорнее море бросали.
А Кішка Самійло Алкана-пашу із ліжка взяв,
На три часті ростяв,
У Чорнее море побросав,
До козаків промовляв:
»Панове-молодці! добре дбайте,
Всіх у Чорнее море бросайте,
Тільки Ляха-Бутурлака не рубайте,
Меж військом, для порядку, за яризу військового
зоставляйте!«
Тогді козаки добре мали:
Всіх турків у Чорнее море пометали,
Тільки Ляха-Бутурлака не зрубали,—
Между військом, для порядку, за яризу військового
зоставляли.
Тоді галеру од пристані одпускали,
Сами Чорним морем далеко гуляли.
Та ще у неділю, барзо рано-пораненьку
Не сива зозуля закувала,
Як дівка Санджаківна коло пристані похожала,
Та білі руки ламала, словами промовляла:

»Алкане-Пашо, трапезоньськее княжату,
Нащо ти на мене такее великее пересердіе маєш,
Що од мене сёгодня барзо рано виїжжаєш?
Когда би була од матері
Сорома і наруги приняла,
З тобою хоч єдину ніч переночувала!«
Скоро ся тее промовляли,
Галеру од пристані одпускали,
Сами Чорним морем далеко гуляли.
А ще у неділеньку,
У полуденну годиноньку,
Лях-Бутурлак од сна пробуждає,
По галері поглядає, що ніединого турчина на галері немає.
Тоді Лях-Бутурлак із ліжка вставає,
До Кішки Самійла прибуває, у ноги впадає:
»Ой Кішко Самійлу, гетьмане запорозський,
Батько козацький!
Не будь же ти на мене,
Як я був на станці віка моєго на тебе!
Бог тобі допоміг неприятеля побідити,
Та не умітимеш у землю християнську входити!
Добре ти учини:
Половину козаків у окови до опачин посади,
А половину у турецькее дорогее плаття наряди;
Бо ще будемо от города Козлова до города Цареграда гуляти,

Будуть із города Цареграда дванадцять галер вибігати,
Будуть Алкана-Пашу з дівкою Санджаківною
По залетах поздравляти:
То як будеш ответ давати?....«
Як Лях-Бутурлак научив,
Так Кішка Самійло, гетьман запорозький, учинив:
Половину козаків до опачин у окови посадив,
А половину у турецькее дорогее плаття нарядив.
Стали од города Козлова до города Цареграда гуляти,
Стали із Цареграда дванадцять галер вибігати,
І галеру із гармати торкати,
Стали Алкана-Пашу з дівкою Санджаківною
По залетах поздравляти.
То Лях-Бутурлак чогось догадав:
Сам на чердак виступав,
Турецьким біленьким завивалом махав,
Раз-то мовить по-грецькі,
У друге по-турецькі;
Каже: »ви турки-яничари, по-маленьку, браття, ячіте.
Од галери одверніте;
Бо тепера він підгуляв, на упокої почиває,
На похмілля знемогає,
До вас не встане, голови не зведе.
Казав: як буду назад гуляти,
То не буду вашої милости по вік забувати!«
Тогді турки-яничари од галери одвертали,
До города Цареграда убігали:

Із дванадцяти штук гармат гремали,
Яссу воздавали.
Тогді козаки собі добре дбали:
Сім штук гармат собі арештовали,
Яссу воздавали,
На Лиман-ріку іспадали,
К Дніпру-Славуті низенько укланяли:
»Хвалим тя, Господи, і благодарим!
Були пятдесят-чотирі годи у неволі,
А тепера чи не дасть нам Бог хоть час по волі!«
А у Тендрові острові Семен Скалозуб
З військом на заставі стояв,
Та на тую галеру поглядав,
До козаків словами промовляв:
»Козаки, панове-молодці! що ся галера чи блудить,
Чи світом нудить,
Чи много люду царського має,
Чи за великою добичою ганяє?
То ви добре майте:
По дві штук гармат набірайте,
Тую галеру з грозної гармати привітайте,
Гостинця їй дайте!«
Тогді промовляли:
»Семене Скалозубе, гетьмане запорозський,
Батьку козацький!
Десь ти сам боїшся
І нас козаків страшишся:

Єсть ся галера, не блудить,
Ні світом нудить,
Ні много люду царського має,
Ні за великою добичою ганяє:
Се, може, є давній, бідний невольник із неволі утікає....«
—»Ви віри не доймайте,
Хоч по дві гармати набірайте:
Тую галеру із грізної гармати привітайте,
Гостинця їй дайте:
Як турки-яничари, то у пень рубайте,
А як бідний невольник, то помочі дайте!
Тогді козаки, як діти, не гаразд починали,
По дві штуки гармат набірали:
Тую галеру із грозної гармати привітали,
Три дошки у судні вибивали,
Води Дніпровської напускали.....
Тогді Кішка Самійло, гетьман запорозський,
Чогось одгадав:
Сам на чердак виступав,
Червонії, хрещатії давнії корогви із кишені винімав,
Роспустив,
До води похилив,
Сам низенько уклонив:
»Козаки, панове молодці! ся галера не блудить,
Ні світом нудить,
Ні много люду царського має,

Ні за великою добичою ганяє:
Се есть давній бідний невольник
Кішка Самійло із неволі утікає;
Були пятдесят-чотирі годи у неволі,
Тепер чи не дасть Бог хоч час на волі.
Тогді козаки у каюки скакали,
Тую галеру за малёвані облавки брали,
Та на пристань стягали;
Од дуба до дуба
На Семена Скалозуба
Паёвали;
Тую галеру та на пристань стягали.
Тогді: златосинії кіндяки—на козаки,
Златоглави—на отамани,
Турецькую білую габу—на козаки на бліяки;
А галёру на пожар спускали.
А срібло, злато—на три часті паёвали:
Первую часть брали, на церкви накладали:
На святого Межигорського Спаса,
На Трехтемировський монастир,
На святую Січовую Покров давали,—
Которі давнім козацьким скарбом будували,
Щоб за їх, вставаючи і лягаючи,
Милосердого Бога благали.
А другую часть по-між собою паёвали;
А трётюю часть брали,
Очерегами сідали,

Пили та гуляли,
Із семипъядних пищаль гремали,
Кішку Самійла поздоровляли:
»Здоров, кажуть, здоров, Кішко Самійлу,
Гетьмане запорозький!
Не загинув єси у неволі,
Не загинеш і з нами козаками по волі!«
Правда, панове, полягла
Кішки Самійла голова,
В Києві—Каневі манастирі....
Слава не вмре, не поляже!
Буде слава славна:
Поміж козаками,
Поміж друзями,
Поміж рицарями,
Поміж добрими молоддями.
Утверды, Боже, люду царського,
Народу християнського,
Війська Запорозського,
Донського,
З усією чернью Дніпровою,
Низовою,
На многая літа
До конця віка!

По старим книгам не видно, щоб Кішка був у неволі 50 год, а так год з двадцять пять. В 1602 році

він умер у поході з ляхами протів Шведів. З думи про Кішку видно, що вже за єго часи наші не так-то боялись татар і турків, як колись-то. Козаків вже намножилось, і українці почали вже таке собі в голові держати, щоб не тілько свою землю од татар та турків обороняти, але у купі з сусідами християнами зовсім Крим од татар одняти, турків од берега Чорного моря, та й від самого Дунаю прогнати. Почули про українських козаків і далекі народи та царі, що те ж терпіли од турків, — ось як Венгри, та й Німці цесарські. Сам Цесарь присилав на Запорожжя посланця прохати козаків, щоб, коли турки підуть на Венгрію, то щоб козаки вдарили на них з заду на Дунаї.

Ми вже згадували про Дмитра Вишневецького, як він у 1564 році ходив у Молдавщину, щоб помогти тамошнім християнам одбитись од турків. Трохи з годом у 1574 р. ходив у Молдавщину з українськими шляхтичами і козаками Іван Свірговський. Тільки молдавські пани, бояре не за одно стояли: завжди миж ними були зрадці, що держали за турків для своєї користи, аби гроші та землі собі захоплювати. І польский уряд не дуже радий був тому, щоб козаки зовсім узяли верх над магометанами та ще й правили такими землями, як Молдавщина, бо тоді козаки зовсім би перестали слухати польского уряду. Та Польща була далеко од татар і турків. До щиро-польских земель рідко і доставали татаре, не те що до руських, *українських*. Полякам не дуже-то хотілось зачинати з

татарами і турками велику війну, щоб вигнати магометан од Чорного моря та од Дунаю, хоть часом і у Польщі багато росказувалось про те, як би усім християнським народам стати у купі, та вигнати турок з земель християнських.

Втративши надію на Польщу, козаки українські стали оглядатись на Московщину. Вони сподівались, що царі московські, одної віри з українцями і одного имені, руські, швидче стануть з ними у купі проти турок і татар. З такою надією Дмитро Вишневецький обертавсь до Івана Грозного, царя московського. Тільки нічого з того не вийшло. Москва була однакова для кримських татар, як і Польща. Приходилось українцям самим справлятись з татарами та турками. Що б воно далі було, хто ёго зна. Тільки саме тоді як раз, як українці знову просунулись близько до Чорного моря і стали побивати татар та турків, на самій Україні піднялась бійка поміж православними та католиками, поміж русинами та поляками, поміж козаками та шляхтою, поміж посполитими людьми та панами. Як це сталось і що з того вийшло, роскажемо у другій книжці, а тепер коротенько згадаємо про те, щоб тільки понятно стало, через що знову були татари та турки узяли верх над Україною.

У ті часи не тільки магометани считали християн, а християне магометан нечистю та поганню такою, що не гріх їх бити, а й самі християне поміж собою ненавиділи одні одних, як тільки хто хоть троки не так

у церкві служив, або не так про віру думав. Усякий хотів силою чи хитростю перевернути другого до своєї віри, до своєї служби церковної. До нас віра християнська пришла од Греків, правиться у церквах по старих болгарських книгах, попи жонаті, причасте дається з хліба та вина, про Духа Святого вчять, що він ісходить од Отця,—а у Польщу віра Христова прийшла од Латинян, чи Римлян, правиться служба на латинській мові, причащаються миряне самим хлібом, а тільки попи хлібом і вином, попи не женяться, про Духа Святого вчять, що він ісходить од Отця і Сина. А до того скрізь, де віра подібна до грецької, от як у Єрусалимі, Сирії, в Єгипті, у Греків, у Сербів і у нас, у кожній землі найстарший церковний уряд свій—чи то митрополіт, чи патріярх, чи, як тепер у Россії, синод або рада митрополитів та архієреїв. А там, де віра римська,—у Італьянців, Французів, Шпанців, Поляків—над усіма архієреями, митрополітами та патріярхами считається найстарший патріярх римський, що звуть ёго *папа*, батько. Років триста пьятдесят тому назад стали у Німеччині, Франції, та й у Польщі багато людей од римської віри одвертатись, та не тільки папи, а й архієреїв, а то й попів не признавати. Тоді польскі бискупи, та монахи, а особливо *єзуїти*, ті що присягали усякими способами папську силу боронити і більшати, задумали повернути наших руських людей в римську віру і придумали з де-якими нашими архієреями *у 1595р. унію, або союз* з римською вірою, це б то:

хай служба в руських церквах зостанеться, як і була, а тільки щоб і над руськими попами і архіереями був старшим папа. Хто про цю унію хоче більш довідатись, хай достане книжку Івана Левицького, що зветься »Унія і Петро Могила, митрополит київський.« От із-за цієї унії пішла сварка та різанина між попами і панами, православними та уніятами—між такими ж міщанами, а далі і селяне стали підніматися проти унії.

Коло цёго ж часу король польский Степан Баторій чи Батур, побачивши, що вже дуже багато козаків стало на Україні, придумав таке: отділити з них шість тисяч, записати їх у леєстр і цим лейстровим козакам дати таке право, як і панам, по тодішнёму шляхтичам,—щоб вони були вольні і приходили на земські ради, або сейми, вибирали собі на радах гетьмана. А всі нелейстрові козаки то мусіли слухати старост, та панів, як поспільство, як що який пан получив од короля землю, де жили козаки. Старинна шляхта не хотіла рівнятись з лейстровими козаками, а нелейстрові козаки не хотіли перестати бути козаками. До того тоді багато вже панів позабирало од короля у подарунок землі і повертали селян у крепаки. Понавозили з собою жидів, а жиди позаорендовали річки, перевози, шинки, церкви та брали за усе мито-промито. Селяне цёго не хотіли і приставали до козаків, а козаки бунтувались проти шляхти та короля, а православні духовні та де-які православні пани просили козаків, щоб помогли боронити віру

проти унітів та католиків, що однімали церкви, не давали поставляти попів і усяку шкоду православним чинили.

З цёго усёго піднялась різанина та безладдя по всій нашій землі, і коїлось все це більш як пістьдесят років. Козаки, щоб стати проти панів і польского війська, приликали до себе татар,—а татарам то було й добре: вони забирали полон і з наших, і з полянів. Тоді гетьман козацький Богдан Хмельницький і усе військо козацьке зробили раду у Переяславі у 1654 році і піддались цереві »восточному, православному, Московському«. Поляки не хотіли втратити нашої землі. Піднялась велика війна між поляками та українцями і москалями,—а татаре стали помагати полякам,—і гуляли по Україні. Старшина козацька стала думати, як би собі стати дуками-багачами та панами над »голотою«, як-то в пісні співається, стала собі землі забирати, та випрошувати у царя московського, або вговорюватись з поляками, щоб знову Україну під Польщу повернути та щоб панами стати такими, як були польські пани. Од цёго усёго зъявились сварки та недовір у козачих полковників поміж собою, значними козаками і простими, поміж козаками та міщанами і селянами. Як умер Богдан Хмельницький, то бувало часами у козаків по два, по три гетьмани, та кожний писав один на одного *доноси* та ябеди в *Москву*, а часами і в Москву і в Варшаву заразом, і *цареві з боярами*, і *королеві* з панами.

До того московські воєводи хотіли правити на Україні, як у себе, не вважали на вольності козацькі, а царь боявсь, щоб Україна знов не одійшла до поляків. Та й польскі пани збивали московських воєвод і бояр, обіцяючи, що як вмре тодішний король, то виберуть королем царя московського,—то тоді усе рівно Україна буде ёго. Далі так порішили з Україною, щоб поділити її між Польщою, та Московським царством,—щоб Польші доставався правий бік Дніпра, а Москві лівий та на кілька років Київ.

Поки так сперечались та різались українці та поляки і москалі, то звісно, татарам було добре умішуватись у ці сварки та забірати полон з усіх. А як польскі пани та московський царь поділили Україну, то правобічний гетьман Дорошенко, той, що про ёго в пісні співається: »веде своє військо хорошенько«, піддавсь туркам, тілько щоб знову зібрати до купи усю Україну. Сам султан в 1672 р. з великим військом прийшов на Україну, забрав собі Подольску землю. Остаток правобічної України, те що тепер київська губернія, польский уряд признав за Дорошенковими козаками, а вони мусили буть підданими султана. Стало теперь три гетьмани козацьких: підданий московський Самойлович на лівім боці Дніпра, та двоє на правім боці: підданий польский Ханенко і підданий турецький Дорошенко. Поки вони сперечались між собою, татаре та турки грабували Україну, а *далі хоть* Ханенко і Дорошенко зложили з себе гетьманство

манство, після того як козаки на раді у Переяславі вибрали Самойловича гетьманом обох боків Дніпра, та Самойлович і московський воєвода Ромодановський не вміли та і не хотіли рятувати од турок правобічну Україну. Вони не дали помочі, як турки розоряли Чигирин, колишнє важнійше місто козацьке, а далі гетьман та воєвода сховались на лівий берег Дніпра. А на правім боці ще десять років турки бились з поляками за те, кому ця Україна достанеться, поки вона зовсім не спорожніла. З ціх часів у краях чигиринських зосталася дуже цікава пісня про попівну з містечка Відмедівки. У Ведмедівці один чоловік росказував так: Орда як ішла, то люде ховались у замок, і під землею були такі ходи, що ними до води добирались. Там довго вони жили, поки орда не піймала чоловіка, і той мусив їм показати, куди ввійти їм до брами. А там була попівна, котра не пускала їх у замок, поки вони її не подужали і не закололи, а людей порубали. Тітку моєї баби у Царягряд з дочкою узяли. Вона потім утекла відтіля, а дочка там зосталася і заміж вийшла. Про цю попівну в нас співають:

Славний город Ведмедівка
Всіма сторонами,
Та не много жило людей
Та за ворогами.
На святую Пречистую
В усі дзвони дзвонять,

І старії і малії
У голос голосять:
»Вийдіть, вийдіть, ведмедівці,
Проти орди з хлібом.«
А попівна каже:
»Ой не будемо проклятим,
Не будемо коритися!
Єсть у нас ясне оружжя,
Будемо боронитися!«
Ведмедівська попівна
Голос учинила—
Сімсот турок-яничар
З коней повалила.
Тілько те не помоглось. Турки усе таки
І старії й молодії
Кіньми збраковали,
А молоду челядоньку
У полон забрали.

У ці часи правобічня Україна зовсім зробилась пустою; дуже спустошена була і Волинь. І сами турки побачили, що навіть і змагатися за порожню землю не стоїть. У 1681 р. помирились турки з москалями на тому, щоб Київ з розореними городами Васильковом, Трипіллем та Стайками був цареві московському, а од Київа до Запорожжя по обидва боки Дніпра щоб городів *нікому не* будувати. Через пьять років і поляки зробили

мир з Москвою, щоб Біла-Церква, Паволоч і Немиров були за Польшею, а ті краї, де були городa Ржищев, Трахтемирів, Канів, Черкаси, Крилов, Чигирин,—щоб були на віки порожні. Так зроблено пустиню між трёма державами: Польшею, Москвою та Турцією з того краю, де ще за Богдана Хмельницького було шістнадцять козачих полків,—де тенер знову живе так багато народу. Як згадаєш, що таке робилось у нашім краї двісті років назад!

Одначе і Московська держава, коли вже за нею зосталась хоть лівобічна Україна-Гетьманщина та Запорожья, мусила пійти по тій же дорозі проти татар, по якій хотів вести її Дмитро Вишневецький, або терпіти, щоб татаре її краї пустошили.

У 1686 р. у їдному царському указі говорилось вже, що татаре ні відкіля стільки не беруть невольників, як із Малороссії і других крайніх земель царських, та продають їх мов скот.

У 1687 р. московський воєвода Голицин з великим військом московським та українським козацьким пішли на Крим. Це той самий Голицин, що про ёго згадується в пісні, мов би то од козака-дорошенківця:

»Ой служив я царю бісурману,
А тепера буду служить восточному царю.
А восточний царь не діймає віри:
Посилає Голицина, щоб не було зміни.«

Похваляється далі козак у цій пісні, що буде туркові »з душею розлука,«—та тільки мало біди наробили туркам Голицин та наші козаки. Вони мусили вертатись, бо татаре випалили степи і коням нічого було їсти. Голицин став казати, начеб-то гетьман козацький Іван Самойлович з недовіру до поляків та москалів, боячись, що як побьють татар, то й козаків не повернули б у холопи, звістив татар про похід. Цього ж нічого й не було,—а то видумали доносщики з старшини козацької, щоб скинути Самойловича, та самим на ёго місце стати, а Голицину і на руку було звернути свою невдачу на кого другого. Самойловича одвезено у Московщину і гетьманом на Україні став Іван Мазепа.

Через два роки Голицин знов пішов на Крим,—бо тепер окрім Польші, ще й Цесарь і патріярх цареградський і господарь молдавський просили, щоб московські царі помогли християнам висвободитися од магометан. Голицин дійшов до Перекопу, та побоявся вступити у безводню полосу Крима і вернувсь назад. А поляки не могли багато дати помочі проти татар та турків, бо далеко було їм через безлюдну правобічну Україну.

Приходилось ждати, поки знову потроху наповняться степи українські руськими людьми. На правобічній Україні і справді знову появились козаки. Старший між ними став звісний лицарь Семен Палій, що про ёго багато пісень та казок росказують. Оселився

він на захід від Київа у Хвастові та у Білій Церкві. До ёго у козаки стало тікати багато людей од польских панів з Волині та Полісся, та й з Гетьманщини, де, за часи Мазепи, козацька старшина зовсім стала на панів перевертатись та крепацькі роботи на посполитих людей і простих козаків накладати. Палій хлопотавсь, щоб московський царь приняв до себе і правобічню Україну, та щоб у купі однімати землю руську од польских панів та боронити од татар і турків. Та царь московський Петро тоді усі думки стягнув на те, щоб здобути од шведів берег Балтийського моря, де тепер Петербург, і зовсім не туди ёго думка була повернена, куди Палій ёго кликав. А до того Мазепа боявсь, що як будуть у купі козаки правобічні і лівобічні, то скинуть ёго з гетьманства за ёго панство і виберуть Палія. Він набрехав цареві на Палія, заманив Палія до себе, та й одіслав ёго в Сібір. Козацьтво на віки пропало на правім боці Дніпра, і хоть по троху край цей знов заселився, та тільки не вольними людьми, бо порожні землі позабирали польскі пани, наклікали сюди людей, обіцяючи їм слободи на строк, а після строку повернули потроху у крепацтво. Мазепа ж захотів завести на Україні зовсім панське княжество, зійшовсь з шведським королем Карлом 12-м та з паном Лещинським, що Карл поставив у Польщі королем, і прикликав Карла на *Україну, щоб воювати* царя Петра. Тогді царь Петро *випустив Палія з Сібіру*, а з козаків мало хто згодився

помагати Мазепі, бо прості козаки ёго не любили. Під Полтавою Петро та Палій звоювали шведів та Мазепу. Карл з Мазепою втекли до турків. Прийшлось Петрові воювати і з турками, що хотіли оступитись за Карла. Царь Петро зрозумів, яка користь була б для ёго держави, як би можна було і на Чорному морі мати свої городи, строїти кораблі, торгувати та знатись з більше вченими людьми італьянцями та французами, так як він з Петербурга знавсь з голандцями та англичанами. Він було здобув од турок Азов,—та з Азова ще не можна було руським прямо у Чорне море виїздити, бо Азовське море—залив (сага) Чорного, а обидва боки проливу, що веде з Азовського моря в Чорне, були у татар та турок. Царь Петро задумав забрати ті береги, де було козаки бьються з турками, на захід од Криму, коло Очакова та гирла Дунайського. Та й молдаване запрошували Петра до себе, як було Дмитра Вишневецького, та Свірговського. Петро і пішов було у 1711 році у Молдавію,—та тут і виявилось, яка пригода була б ёму, якби правобічня Україна не була порожня, а була б людна, оселена вольними козаками, звичними до войни з турками. Петрове військо окружили турки, і сам він насилу вирятувавсь і зікся Азова і степів на правім боці Дніпра. Не скоро потроху ці степи одійшли до руського царства за шістьдесят років од Петра до Катерини Другої. Ще років сто тому назад не можна було *небоязко* чумакам нашим і в Крим по сіль та рибу

поїхати. В одній чумацькій пісні, котору співають по всій Україні, росказується, що:

»В неділеньку рано-пораненьку,
Як стало світати,
Стала орда вся чорная
З під моря вставати.
Стали німці компанійці
Чумака збивати:
»Годі, годі, чумаченьки,
В Криму соли брати!
Запрягайте вози, воли—
За башту втікайте!«

То б то за Перекопську башту.

»Ой которі чумаченьки
Тее зачували,
Запрягали воли, вози,
Ще й соли набрали;
А которі чумаченьки
Того не чували,
Вони ж в тому превражому
Криму зо скотом пропали.«

А в ті часи вже й військо царське стояло не далеко з генералом князем Довгоруким. От і в пісні дальше співається:

»Ой хвалився Довгорук,
Що не здійме орда рук,—

Орда руки ізняла,
Чумаченьків заняла....«

Одних орда заняла та погнала у неволю,—а других порізала; прибігли запорожці рятувати чумаків, аж бачать:

»Ой там лежать чумаченьки
Де три, де чотирі.
Ой лежать наші чумаченьки,
Як въялая риба,
На них плаття і одежа
Кровью окипіла.«

Таке-то діяла з нашим людом орда ще сто років назад! А з другими ж народами, що живуть далеко од степів азіятських, з німцями, французами, англичанами, італьянцями, таке вже років з тисячу як не случалось. Тим-то вони і випередили нас в усякому ремеслі та науці,—бо їм було коли вчитись, сидячи небоязько дома та їздючи по світу. А в нас стало небоязько тільки років сто назад, як наші забрали Крим та берег Чорного моря. У всіх войнах руського царства з турками та татарами за степи і за берег Чорного моря у пригоді були козаки українські і запорожські. За часи цариці Катерини Другої до 1783 року Крим і увесь берег Чорного моря, де втікають наші ріки Дніпро, Буг, Дністр, були забрані до руського царства,—і народові нашому стало просторо *селитись по* степах, і перестав він боятись набігів та

неволі татарської. По степах та по березі моря виросли великі городи: Катернослав, Єлисаветград, Херсон, Одесса; ці степи тепер звуть Нова-Россія. Тільки тут, як і на Україні, аж до 1861 року народ був у крепацтві у панів руських і польских. Бо козацтво на Україні знесено, Січ зруйновано у 1775 році, а скільки зосталось запорожців, переведено на Кубань, коло черкесів, кілька запорожців втекло до турків за Дунай, де вони сиділи аж до 1829 р. і тоді перебрались і собі на берег Азовського моря.

А на Україні на лівім боці Дніпра, після того, як Катерина у р. 1762 скасувала Гетьманщину, козацька старшина зробилась панством, як і дворяне московські. На правім боці, як ми вже казали, після Палія засіли пани польскі. У 1793 р., як у остатне ділили Польщу між Россією, Прусією і Австрією або Цесарщиною, то правобічня Україна, де тепер Київщина, та Подоль та Волинь, дістались до Россії. А ще перед тим земля, де живуть такі ж люде, як і українці, Галиччина одійшла од Польщі до Цесарщини. І тут і там наші люде довго ще зоставались крепаками польских панів, у Галиччині до 1848 року, а в Россії до 1861. Про те, яку шкоду робили нашим людім польскі пани, як козаки наші воювали з ними, як пристали до Москви, як потім пропало польске королевство, а далі пропала і панщина, про те роскажемо у другій книжці. А тепер скінчимо про *татар і турків.*

Після того, як руські завоювали Крим і берег Чорного моря, татарських набігів вже більш не було. Татаре стали жити у Криму мирно, працювати над землею,—а багато їх, щоб втекти од усякої кривди, од християнського уряду, перебралось і тепер перебірається у Турцію. Турецьке царство дуже захирїло, як прогнано турків од нашого берега Чорного моря і як перестали турки здобувати відціля невольників та яничар. Християнські народи, що турки їх підвернули під себе,—греки, молдаване і волохи, та славянські серби і болгари осмілились і почали бунтуватись проти султана турецького, особливо, як случилась війна між Россією і Турцією. Так за часи царя Олександра Первого перед 1812 р. стали майже зовсім вольними молдаване з волохами та частина сербів. По цих землях поставали християнські господарі та князі, котрі платять тільки невелику подать султанові турецькому, а правлять землями цими як собі хтять. Од 1858 року молдаване і волохи вибрали собі одного князя, который править землями цими у купі з виборними людьми од земства, так що без них не може ніякого закону видати, ні податі назначити. Так само править і князь сербський вмісті з виборною радою, що зветься *скупщиною*,—і другий князь чорногорський. Чорногорія—це маленька земля на горах з народом сербським; чорногорці ніколи не слухались турків і жили собі вільно мов козаки. Після довгої різанини од 1821 до 1828 *року одбилась* собі у вільне королевство і частина

греків; ними править тепер король теж у купі з виборною радою. Ще під турками зосталось не мало греків, та болгар, та сербських дві землі: Герцеговина та Боснія. Болгари та серби славянського роду, як і ми, і говорять мовою подібною до нашої. Терплять вони не мало од неправого суду, здирства турецьких чіновників, та панів, котрі потурчились. Тепер, коли ми пишемо цю книжку, іде од літа 1875 року вже не перший бунт сербів у Боснії і Герцеговині, і можна було б сподіватись, що якби з князества Сербії та з Чорногорії увійшло військо на поміч боснякам та герцеговиньцям, то увесь сербський народ став би вольний од турок і потурчених панів, а там встали б і болгаре й греки. Та тільки не позволяють сербам цього сусідні держави. Ці держави хоть і християнські, і раді б, щоб турки не дуже обижали своїх християн, та завидують одна одній, бояться, щоб яка небудь з них не забрала собі якої землі од турецького царства,—от і зупиняють одна одну і рятують Турка, як ёму круто прийдеться. А до того у Цесарщині німці та венгри бояться, щоб серби, що під Турком, як одібьються на волю та зложат у купі чималеньку державу, то й ті серби, що есть у Цесарщині, і другі славяне, що їх хотять німці та венгри понімчити та повенгрити, підут з землею до своїх братів. Німці у німецькому царстві, що зветься Германія і де перед ведуть Пруси, мають своїх славян, поляків, *которих теж хотять понімчити*,—так вони за одно з ним-

цями цесарськими та венграми не раді тому, щоб турецькі славяне стали вольні. І німці, а до того й англичане, бояться, щоб Россія не захопила якої землі од турків, або щоб не стала верховодити над меньшими народами, як вони одібьються од турок, та не перебивала їм у торгу і у чому иншому. Того ж самого боялась довго і Франція. Та до того і німці, і англичане, і французи одно одному не довіряють. Треба сказати, що з цих усіх хвиглів користь не усім німцям, або англичанам, а тільки урядникам, та купцям,—бо простому чоловікові німцеві або англичанові ака користь, як серба будуть вчити або судити не по-сербському, а по-німецькому, або як купець німець та англичанин оббиратиме болгар та сербів. Тільки не од простих людей належить война, чи мир.

От через такі хитрощі та підкопи однієї держави під другу турецька неволя ще й досі давить багато народів християнських. Цариця Катерина та приятель її Потёмкин було задумали, щоб зовсім вигнати турок з Європи і вернути Грецьке царство, хоть тепер у тій землі не всі християне греки, а єсть і болгаре, серби і другі,—і не дуже-то долюблюють греків, бо грецькі архієреї, попи та купці підлизуються до турок та у купі з ними обдирають болгар. А все таки турецьке царство стоїть і держить в неволі багато християн. Катерині не дали добити турецьке царство уряд французький, английський та пруський. А далі як французи вбили

свого короля, знесли панщину, та завели республіку або народоправство без короля, то Катерина забула про турок та греків, а у купі з другими королями збирала військо, щоб утихомирити французів та боронити королів від підданих.

Катеринин онук Олександр Первий був попереду великий приятель греків, а як вони повстали проти турок у 1821 р., то він не дав їм помочі, бо перед тим він пристав до *Священного Союзу* з трёх царів: короля пруського, царя австрійського, та нашого,—а цей Союз обіцяв боронити усіх царів од бунтів підданих, от і грекам не хотіли помагати проти їх царя-султана турецького, бо й той-би-то од Бога поставлений. Тільки як греки встояли вісім років, терплючи усяку різанину од турків, та скрізь по християнських державах звернули до себе серце письмених людей, тоді брат Олександра, царь Миколай, укупі з французьким та англійським королем піддержали греків. Наше військо у 1829 р. мало не дійшло до Царьграда,—та французи й англичане скоріш помирились з Турком,—і наші мусили миритись; так навіть і не всі греки вибились з під Турка. Скоро після того наші боронили турецького султана, як повстали проти ёго магометане ж єгиптяне, бо царь Миколай боявся, щоб у Єгипті не взяли сили французи.

А як у 1854 році почав царь Миколай воювати з *турками і наше військо* пішло вже на Дунай, то за

турок оступились уряди французький та английський,— та й цесарці поставили своє військо позаду нашого. Наші мусили одступити у свою землю,—та й сюди приїхало французьке та английське військо і одинадцять місяців брали нашу кріпость Севастополь, поки таки і взяли. Ми мусили у 1856 р. помиритись і оддати туркам кільки землі коло Дунаю у Бесарабії. Правда, султанові звелено було англичанами та французами, щоб він обіцяв рівно держати і християн, як і магометан. Та з тії обіцянки нічого не вийшло.

Трохи згодом почали знову бунтувати християне проти турок: у 1867 р. повстали греки на острові Критському, вставали не раз герцеговиньці, босняки та й болгаре, та їм не помогла ні одна держава. Навіть не було того, щоб зразу по всіх землях, що під Турком, повстання начались,—а послі одні докоряли других, чому не піддержали. До того між болгарами та греками завелась сварка. На берегах морських коло Цареграда болгаре перемішані з греками, і греки думають, що це їх земля, а грецькі попи не згожувались, щоб болгаре правили службу і вчились не по-грецькому, а по-своєму, та щоб не покорялись і не платили податі патріярхові грецькому, що у Цареграді. Насилу болгаре випросились у султана, щоб згодився на те, щоб вони собі вибрали власних архіереїв, не підлеглих цареградському патріярхові. За це цареградський і русалимський патріярхи *прокляли* болгар, як еретиків,—хоть болгаре ні в чому

віри не змінили. Тепер греки не раді і повстанню сербів в Герцеговині і Боснії, бо серби держали руку за болгар. І болгаре бояться, що як серби усі одібьються од турків, та заведуть собі чимале царство, то і їх під себе підвернуть. Дурні ще люде на світі! Замість того, щоб кожному знати і боронити своє, та у купі бути, помагаючи одно одному, зазирають на чуже добро як би єго заґарбати, чужих людей придавити, свою мову і віру їм накинути! А через те і кожному лихо, а особливо бідним. Не хотять помагати герцеговинцям і сербський і чорногорський князь, бо один другому завидує,—щоб єго не зробили царем усіх сербів,—та й уряди великих держав їх спиняють.

Що з того далі буде—хто єго зна. Тільки щоб довго турецька неволя вдержалась над християнами, то навряд. Чим дальш, усе більше християнам під турками не терпиться; та й по сусідніх землях, чим дальш, усе більш напложується письмених та чесних людей, що хотять, щоб скрізь по усёму світу не було здирства, та неволі. От як греки вставали у 1821 р., то тоді найліпший англійський писатель Байрон збірав скрізь гроші та охочих вояків на поміч грекам,—а далі і уряди французький і англійський та руський хоч трохи піддержали греків. Тепер за герцеговинських повстанців хлопочеться італьянець Гарибальди, що не раз бився за *волю свого народу, щоб* визволити єго од неправої власти *чужого цесаря австрийського*, та папи римського, та короля
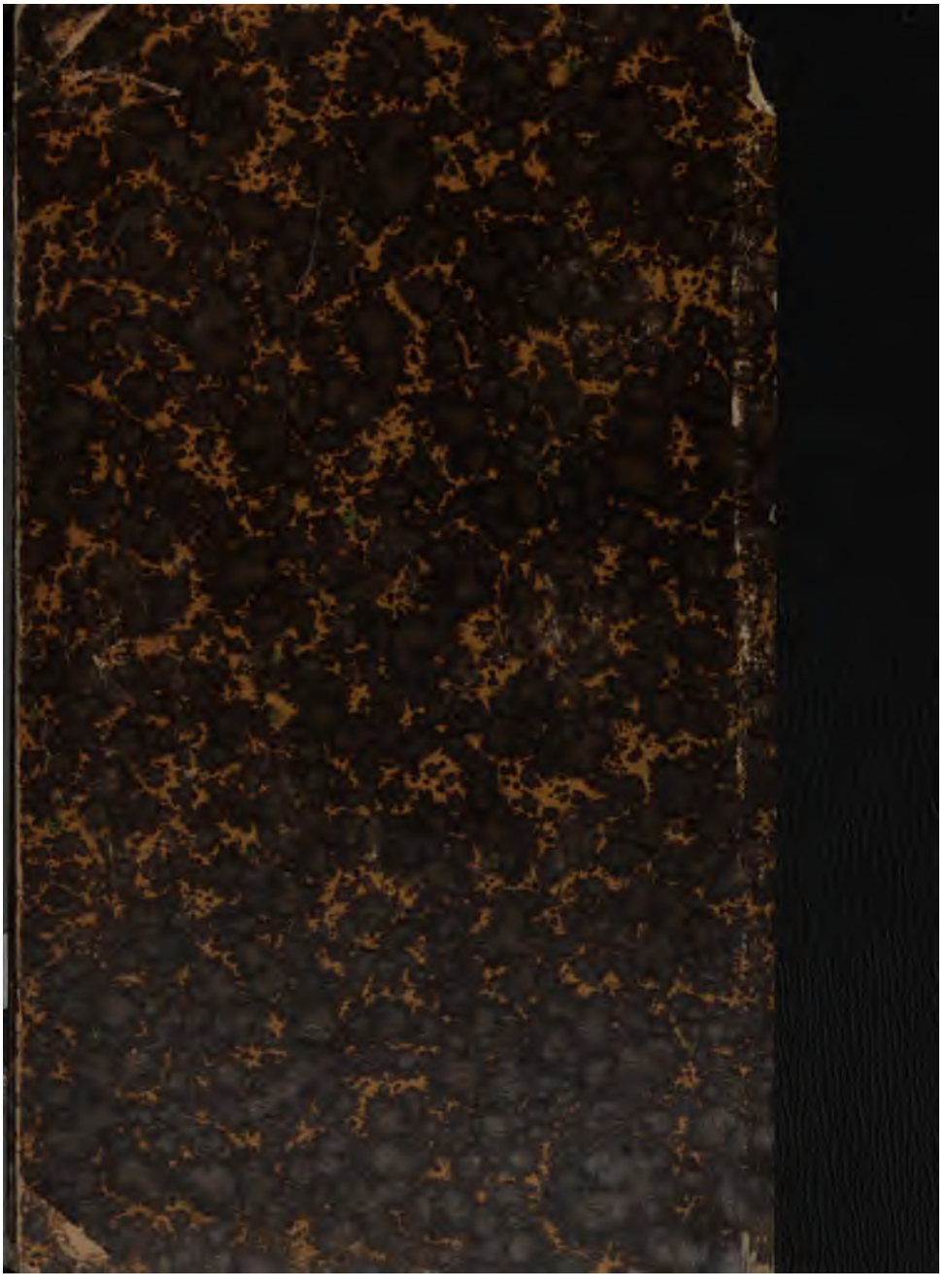
неаполитанського, та щоб усі італьянці були у купі в одній державі. Недавно цей Гарибальди ходив з охочими італьянцями у Францію, як німці не по правді однімали у французів дві країни. Тепер він дуже старий і не може сам прийти на поміч герцеговиньцям, тільки збирає для повстання гроші та посилає охочих. Збирають гроші і йдуть охочі і з других країв,—і з Франції, і з німців, і з славян. Єсть у Герцеговині і кілька українців.... Навіть в однім отряді з сербів та других славян вибрано головою українця. Це впъять мов та козаччина, тільки не зовсім така, як колись. Тепер вже про здобич ніхто не дума; ніхто не ненавидить турка за те, що він турок, що инакше живе, инакше говорить, другої віри. Хотять тільки, щоб ніхто не гарбав чужого добра, та щоб ніхто не неволив другого, щоб кожний жив у своїм краї, хазяїнував, говорив, думав вільно, як собі сам хоче. Та ще ця нова козаччина з людей не одного народу та мови, а з різних. Тепер вже скрізь есть люде, що хотять, щоб скрізь була правда,—щоб один народ помагав другому, бо поки так не буде, то й кожний не може буди спокійним, що ёму буде завжди добре, що хто небудь не приневолить ёго, як колись неволили нас татаре. І наші батьки так довго боролись з татарськими та турецькими розбишаками тим, що в старовину ніхто їм помочі не давав, та й сами вони не вміли бути однієї братської думки.